

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKI SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ŞƏLALƏ ƏNVƏR QIZI ƏLİYEVƏ

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ “ABOUT”, “BY”, “OF” SÖZÖNLƏRİ
VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI**

5714.01-Müqayisəli tarixi və müqayisəli tipoloji dilçilik

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2014

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Oruc İbrahim oğlu Musayev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent **Kifayət Balay qızı Hacıyeva**

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin İngilis dili və onun tədrisi metodikası və Azərbaycan dilçiliyi kafedraları

Müdafiə 26./02 2014-cü il saat _____-da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya elmləri üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini təşkil edən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1014, Bakı şəhəri, Süleyman Rüstəm küçəsi, 25.

Dissertiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2014-cü il tarixində göndərilmişdir.

D 02.071 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

N.R.Muqimova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Müdafiyyə təqdim edilən həmin tədqiqat işi çağdaş zəmanəmizdə ümumdünya dili statusu qazanmış, dünya xalqları arasında başlıca və əsas ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə olunan ingilis dilinin qrammatik quruluşu sistemində özünəlayiqli yer tutan, ingilis dilinin bir ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərməsində vacib rol oynayan, bir sıra dillərin tədqiqi tarixində, hətta zəmanəmizdə də, çeşidli problemlərlə çulğalaşan bir mövzuya – müasir ingilis dilində sözünü probleminə, dəqiq desək, bu dildə mövcud olan və bu gün də müasir ingilis dilində geniş şəkildə işlənəndə olan üç sözünün – “*about*”, “*by*” və “*of*” sözlərinin tədqiqi və bu sözlərinin müasir Azərbaycan dilində qarşılığı məsələsinə həsr edilmişdir.

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrümüzdə dünyada gedən qloballaşma prosesi ilə əlaqədar olaraq, elmin digər sahələrində olduğu kimi, dilçilik elmində, xüsusən onun tərkib hissələrindən biri olan tipoloji dilçilik sahəsində aparılan tədqiqatların vacibliyi danılmazdır. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda müxtəlif sistemli dillərin faktik materialları əsasında aparılan tədqiqatların əhəmiyyəti, faydası bir daha artır. Belə tədqiqatların aktuallığına şübhə yeri qalmır.

Məlum olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dilləri həm morfoloji, həm də geneoloji baxımdan müxtəlif dil ailələrinə aiddir. İngilis dili Hind-Avropa dilləri ailəsinin german dilləri qrupuna, Azərbaycan dili isə Altay dilləri ailəsinin Türk dili qrupunun Oğuz yarımqrupuna aiddir; morfoloji quruluş baxımından ingilis dili analitik-flektiv, Azərbaycan dili isə sintetik-aqqlütinativ quruluşlu dillərdir. İstər geneoloji, istərsə də morfoloji quruluş baxımından ciddi surətdə fərqlənən dil qruplarına aid olmalarına rəğmən, bu dillər arasında bir sıra köklü fərqlər mövcuddur. Çünki, müxtəlif sistemli dillərdə qrammatik mənaların ifadə vasitələri əksər hallarda morfoloji forma baxımından fərqli olur.

Müqayisə olunan hər iki dildə, xüsusən onların morfoloji quruluşunda, mövcud olan bu fərqlər nitq hissələri sahəsində də nəzərə çarpır. Belə fərqli cəhətlərdən biri ingilis dilində sözünü adlanan nitq hissəsinin olması, Azərbaycan dilində isə bu adda nitq hissəsinin mövcud olmamasıdır. Məsələnin bu cəhətini nəzərə alaraq, həmin tədqiqat işimizdə ingilis dilində mövcud olan üç sözünü – “*about*”, “*by*”, “*of*”, onların tarixən formalaşması, inkişafı və Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarından danışılır.

Bununla əlaqədar olaraq qarşıya bir sıra problemlər çıxır və onların həll edilməsinə ehtiyac duyulmaqdadır.

Məktəblərimizdə ingilis dilinin tədrisini zamanın tələblərinə cavab verəcək səviyyədə təşkil etmək üçün vacib məsələlərdən biri də, demək olar ki, ingilis dilinin qrammatik quruluşu ilə ana dilimizin qrammatik quruluşunun qarşılaşdırma yolu ilə öyrənilməsi, bu iki dil arasında mövcud olan fərqlərin və oxşar cəhətlərin aşkarlanaraq öyrənilməsindən ibarətdir. Məsələnin bu cəhətini nəzərə alaraq demək olar ki, bizim tədqiqatımız zamanın tələbinə cavab verən bir məsələdir. Bu da özlüyündə həmin mövzunun aktuallığını bir daha sübut edən bir amildir, faktdır.

Dissertasiyanın tədqiqat obyektı və predmeti. Bu tədqiqatın obyektini ingilis və Azərbaycan dillərinin morfoloji quruluşu, predmetini isə ingilis dilində bu gün də geniş miqyasda işlənən “*about*”, “*by*”, “*of*” sözləri təşkil edir. Biz tədqiqatımızda adıçəkilən sözlərinin əmələgəlmə yollarını və inkişafını müəyyənləşdirməyə, onların müasir ingilis dilində işlənmə miqyasını öyrənməyə, bu sözlərinin müasir Azərbaycan dilində qarşılıqlarını aşkarlamağa, dəqiqləşdirməyə və onlardan istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə istifadə üsullarını dəqiqləşdirməyə çalışmışıq.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Elmi işin əsas məqsədi ingilis dilində işlədilən “*about*”, “*by*”, “*of*” sözlərinin qrammatik mahiyyəti və imkanlarını, bu sözlərinin tarixən formalaşmasını və müasir Azərbaycan dilində mövcud olan ekvivalentlərini araşdırmaqdan və aşkarlamaqdan ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilmişdir:

- ingilis dili sözlərinin Azərbaycan dilində qarşılığı ilə bağlı mövcud olan elmi-nəzəri ədəbiyyatın araşdırılması, təhlili;
- tədqiqata cəlb edilmiş ingilis dili sözlərinin mənşəyi, tarixən inkişafı və formalaşması yollarının müəyyənləşdirilməsi;
- ingilis dili sözlərinin mənasına görə növlərinin və cümlədə yerinin müəyyənləşdirilməsi;
- tədqiqata cəlb edilmiş ingilis dili sözlərinin Azərbaycan dilində ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi;
- ingilisdilli mətnin Azərbaycan dilinə tərcüməsi prosesində tədqiqata cəlb edilmiş ingilis dili sözlərinin doğurduğu çətinliklər və onlardan daha yerli-yerində istifadə etmək zərurəti.

Tədqiqatın metodu. Şübhəsizdir ki, bu və ya digər tədqiqat prosesində istifadə edilmiş metod və ya metodlar təsadüfi ola bilməz. Bu halda istifadə olunan, tədqiqata cəlb edilən metod və ya metodlar tədqiq edilən mövzu ilə və bu tədqiqatın qarşısına qoyulmuş məqsədlə sıx

əlaqədar olaraq seçilir və ya seçilməlidir. Bizim tədqiqatımızın mövzusu müxtəlif sistemli dillərə xas olan dil hadisələrinə həsr olunduğundan biz həmin tədqiqatda başlıca olaraq müasir dilçilikdə qəbul edilmiş üç metoddan istifadə etmişik:

1. Tarixi-müqayisəli metod.
2. Müqayisəli-tutuşdurma metodu.
3. Sinxron-təsviri metod.

İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif sistemli dillər olduğundan onları tədqiq edərkən, əsasən müqayisəli-tutuşdurma metodundan, sözlərinin tarixini qədim dövrdən bəri araşdırmaq üçün tarixi-müqayisəli metoddan, sözlərinin müasir dövrdəki vəziyyətini göstərmək üçün isə sinxron-təsviri metoddan istifadə edilmişdir. Onu da qeyd etmək ki, bu sadalanan metodlar içərisində müqayisəli-tutuşdurma metodu aparıcı rol oynamışdır. Bu iki dil bəzən müxtəlif, bəzən də eyni qrammatik kateqoriyalara malik olsa da, qrammatik kateqoriyaların ifadə vasitələrinə görə fərqlənir.

İşin elmi yenliyi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bizim tədqiqatımızın obyektini olan bu sözləri və onların dilimizdəki qarşılıqları məsələsindən bizə qədər əsasən dərslük, tədris səviyyəsində bəhs edilmişdir, lakin onlar indiyə qədər ayrıca və əsaslı şəkildə tədqiq olunmamışdır. Yuxarıda xatırladığımız ingilis dili sözləri, onların tarixən formalaşması, inkişafı və dilimizdəki qarşılıqları məsələsi ilk dəfədir ki, bizim tədqiqatımızda əsaslı şəkildə öyrənilmişdir ki, bu da həmin tədqiqatın mövzusunun aktual olmasını şərtləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxta kimi ingilis dilində mövcud olan “*about*”, “*by*”, “*of*” sözləri və onların Azərbaycan dilində qarşılığı müqayisəli-tutuşdurma metodu ilə geniş və əsaslı şəkildə tədqiq olunmamışdır.

Yuxarıda deyildiyi kimi, müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərini tədqiq edərkən aşkar olur ki, ingilis dilində qrammatik mənanın ifadə edilməsində analitizm özünü daha çox büruzə verdiyi halda, Azərbaycan dilində aqqlütinasiyanın (sintetik vasitələrin) aparıcı rolu daha çox nəzərə çarpır.

Aparılmış tədqiqat göstərmişdir ki, ingilis dilində işlənən sözlərinin malik olduğu qrammatik məna Azərbaycan dilində başlıca olaraq hal şəkilçiləri və qoşmalarla ifadə edilir. Bununla belə, burada digər şəkilçilər də ingilis dilində sözlərinin ifadə vasitəsi kimi çıxış edə bilər. (*ilə* qoşmasının şəkilçiləşmiş forması olan *-la²*, sifət düzəldən *-l□*, *-l□q□* və *-kl²*, zərf düzəldən *-ba²*, şəkilçiləşmiş ədat olan *-ca²* və s. şəkilçilər)

Bəhs edilən “*about*”, “*by*”, “*of*” sözlərinin mənşəyi və formalaşması, onların təsnifi, ingilis dilinin zəngin faktik dil materialları əsasında müqayisəli şəkildə tədqiqi və onların Azərbaycan dilindəki ifadə vasitələrinin müəyyənəndirilməsi və qarşılaşdırılması dissertasiyanın elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Azərbaycan və ingilis dillərinin qrammatik quruluşunun qarşılıqlı surətdə öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir dilin qrammatik mənalının başqa dildə hansı vasitələrlə ifadə olunmasını elmi şəkildə əsaslandırmaq tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti hesab edilə bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, dissertasiyada əldə edilmiş nəticələr ingilis dilinin orta ümumtəhsil və ali məktəblərdə tədrisi prosesində və habelə ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə işində, həm də ingilis dilində mövcud olan digər sözlərinin Azərbaycan dilindəki qarşılığının necə və hansı tərzdə müəyyənəndirilməsi işində, ingilis dilinin nəzəri və praktik qrammatikaları üzrə dərslək, dərş vəsaiti və mühazirə hazırlamaqda, ingilis dili üzrə aparılan seminar məşğələlərində istifadə edilə bilər ki, bunlar da həmin tədqiqatın praktik əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis Dilinin Qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmiş və orada da müzakirə edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları respublikanın müxtəlif universitetlərinin elmi jurnallarında və eləcə də xarici mətbuatda - Rusiya, Qazaxıstan və Kanadada nəşr edilən dünya səviyyəli toplularda dərc edilmiş məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, dissertasiya üzrə yazılmış bir neçə məqalə respublikada və xarici ölkələrdə keçirilmiş konfranslarda konfrans materialı kimi çap edilmişdir.

Tədqiqatın materialı. Tədqiqat üçün dil materialları müasir ingilis, amerikan yazıçılarının əsərlərindən və ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş ədəbiyyatdan, eyni zamanda bəzi etimoloji və ikidilli lüğətlərdən seçilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısından ibarət olub 138 səhifəni əhatə edir.

Dissertasiyada “*about*”, “*by*”, “*of*” sözlərinin Azərbaycan dilində ifadə vasitələrinin müqayisəli təhlili əks olunmuş cədvəllər və qrafiklər də verilmişdir.

İşin strukturu. Tədqiqat işinin “**Giriş**” hissəsində mövzunun

aktuallığı, onun elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti və eləcə də tədqiqatın məqsəd və vəzifələri əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın **“Sözönlərinin tədqiqi tarixindən: problemlər və mülahizələr”** adlı birinci fəslində ingilis, Azərbaycan və rus dilçilərinin sözönlərinə dair fikirləri və ingilis dilində sözönlərilə bağlı əsas problemlər öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin ikinci fəslı **“Müasir İngilis dilində mövcud olan “about”, “by”, “of” sözönlərinin tarixən inkişafı və formalaşması”** adlanır. Bu fəsildə IX-XVIII əsrlərdə *“about”*, *“by”*, *“of”* sözönlərinin qədim formaları və onların ifadə etdiyi mənalara araşdırılmışdır.

Dissertasiyanın **“Müasir ingilis dilində “about”, “by”, “of” sözönləri və onların Azərbaycan dilində qarşılığı”** adlı üçüncü fəslı *“about”*, *“by”*, *“of”* sözönləri və onların müasir Azərbaycan dilində sintetik və analitik ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdir.

Tədqiqatdan əldə edilən əsas nəticələr yekunlaşdırılaraq dissertasiyanın **nəticə** bölməsində verilmişdir. İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 170 elmi ədəbiyyat və məqalədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, material və metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar və dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“Sözönlərinin tədqiqi tarixindən: problemlər və mülahizələr”** adlanan birinci fəslində köməkçi nitq hissəsi olan sözönlərinin tədqiqi ilə bağlı mövcud olan və həllini hələ də gözləyən problemlər üzərində dayanılır.

Araşdırılmış dilçilik ədəbiyyatlarına görə sözönləri ilə əlaqədar olaraq dilçilikdə aşağıdakı problemlər mövcuddur:

1. Sözönlərinin nominativ mənaya malik olub-olmaması;
2. Sözönlərinin sözlər arasında yaratdığı mövcud əlaqə və münasibətlər;
3. Sözönlərinin mənasına görə növləri;
4. Sözönlərinə verilən tərif məsələsi.

Nəzərdən keçirilmiş dilçilik ədəbiyyatı göstərir ki, yuxarıda qeyd edilən problemlərin bəziləri, məsələn, sözönlərinin morfoloji quruluşuna və mənasına görə növləri, sözönlərinin cümlədə yeri dilçilikdə öz həllini

müəyyən dərəcədə tapmışdır. Lakin, onlardan digərləri, məsələn, - “sözönlərinin nominativ mənaya malik olub-olmaması” və sözünə verilən tərif məsələsi dilçilikdə hələ də mübahisəli bir məsələ kimi qalmış və öz həllini gözləməkdədir. Çünki, dilçilikdə bu məsələlər barəsində tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Dissertasiyanın bu fəslə əsasən bu məsələlərin izahına həsr olunmuşdur: ingilis, Azərbaycan və rus dilçiliyində bu problem haqqında mövcud olan fikirləri ayrı-ayrılıqda təhlil edilərək onları sistemləşdirmək əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bununla yanaşı, sözönlərinin ingilis dilinin morfoloji quruluşunda yerini araşdırmaq üçün onların tədqiqi tarixinə, mənşəyinə, əmələ gəlməsi və inkişafı yollarına da nəzər salmaq vacib hesab edilmişdir.

Müasir ingilis dilində sözönləri ilə əlaqədar problemlərdən biri onların nominativ mənasının olub-olmaması ilə bağlıdır. Belə ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dilçilərin sözönlərinin mənası ilə bağlı fikirləri müxtəlifdir; bəzi dilçilər sözönlərinin heç bir mənaya malik olmadığını, bəzilər sözönlərinin qrammatik mənaya, bəziləri isə onların leksik-qrammatik mənaya malik olduğunu deyirlər. Bu məsələni araşdırmaq üçün əsasən ingilis, rus və Azərbaycan dilçilərinin fikirləri nəzərdən keçirilmişdir.

Birinci qrupa aid olan dilçilərdən əsasən H.Suit və O.Sunikin adlarını çəkmək olar. H.Suit özünün “New English Grammar, Logical and Historical” adlı kitabında da sözönlərinə bilavasitə aid olan “Form-words” (forma sözlər) və ya “Empty words” (boş sözlər) terminlərini işlətməmişdir. Sözönlərinin leksik mənaya malik olması məsələsinə gəldikdə isə, H.Suit öz kitabında onlar haqda ümumi fikir söyləmiş, sözönlərinin özünəməxsus leksik mənaya malik olduğunu demişdir.

Beləliklə, H.Suit bir tərəfdən sözönlünü “Grammatical Form Words” (qrammatik forma və ya formal söz) deyil, sadəcə “Form Words” (forma və ya formal sözlər) və ya “Empty words” (boş sözlər) adlandırır, digər tərəfdən isə onun leksik mənaya malik olması haqqında fikir söyləyir. Bizcə, burada H.Suitin məsələyə yanaşmasında bir ziddiyyət müşahidə olunur, onun birinci fikri ikincini inkar edir. O.Sunik də sözönlərinə H.Suit kimi yanaşır və onları «Пустые слова» adlandırır.

Onu da qeyd etmək ki, dilçilik ədəbiyyatı göstərir ki, C.S.Nesfield, R.A.Klouz, R.Kverk, S.Qrinbaum, D.Kristal, J.Svartvik, C.İ.Uorriner, G.Liç, M.İ.Uiten, F.Qrifisin və s. dilçilərin sözönləri haqda fikirləri də diqqəti cəlb edir. Bu müəlliflərə görə sözönləri cümlədə iki varlıq və ya obyekt arasındakı əlaqəni bildirir. Bu dilçilərin bəziləri öz tədqiqatlarında

sözönlərinin nominativ mənaya malik olması məsələsindən yan keçmiş, sözönlərinin tərifi vermiş və onların sadəcə təsnifatı haqda fikirlər söyləmişlər.

Sözönlərinin tədqiqi tarixini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ingilis dilçilərindən başqa Azərbaycan dilçiləri də bu sahədə araşdırmalar aparmış və müəyyən fikirlər söyləmişlər.

Azərbaycan dilçilərinin ingilis dili sözönləri haqda söylədiyi fikirləri iki yerə ayırmaq olar. Onlardan bəziləri ingilis dilinə xas sözönlərinin leksik və ya leksik-qrammatik mənaya malik olmasını söyləyir, digərləri isə əksinə, ingilis dilində sözönlərinin nominativ mənaya malik olmadığını deyirlər.

R.Qayıbovanın müəllifi olduğu “İngilis Dilinin Qrammatikası” kitabında sözünü aşağıdakı kimi xarakterizə edilir:

“Sözönləri ingilis dilində böyük əhəmiyyətə malik olan köməkçi sözlərdir. Sözönləri vasitəsilə sözlərin bir-birinə münasibəti ifadə edilir. Sözönləri, adətən, aid olduğu isimlərdən və ya isim funksiyasını daşıyan digər nitq hissələrindən əvvəl durur, ona görə də bunlara sözönləri deyilir” (15, 60).

Müasir ingilis dilində mövcud olan sözönlərindən bəhs edən dilçilərdən biri O.Musayev isə özünün “İngilis Dilinin Qrammatikası” kitabında sözünü aşağıdakı kimi təsvir edərək yazmışdır:

“Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası morfoloji baxımdan çox zəif olduğundan cümlədə isim (yaxud əvəzlik) ilə digər nitq hissələri arasında mövcud olan qrammatik əlaqələr müxtəlif sözönləri vasitəsilə ifadə edilir” (19, 317-318). Onu da qeyd edək, ki, O.Musayev sözönlərinin leksik mənasının olmadığını, onların yalnız qrammatik mənaya malik olduğunu deyir. (19, 325-326).

Müasir ingilis dilində mövcud olan sözönlərindən bəhs edən Azərbaycan dilçilərindən biri də İ.Rüstəmlidir. Onun fikrincə, cümlədə qrammatik cəhətdən biri digərindən asılı olan sözlər arasında əlaqə sözönləri vasitəsilə ifadə olunur. Sözünü özündən sonra gələn isim (əvəzlik) ilə birlikdə müəyyən bir mənə ifadə edir. İ.Rüstəmlinin “sözönlərinin daşdığı mənənin onların aid olduğu sözlərin mənasından asılı olması” fikri ilə razılaşdığımız halda, onun, sözönlərinin sözlər arasında əlaqə yaratması fikri ilə razılaşmaq çətindir. Çünki bizim fikrimizcə, sözönləri sözlər arasında əlaqə yaratmır, onlar yalnız sözlər arasında mövcud olan əlaqələri ifadə edir.

Digər qrup mütəxəssislər isə sözlərinin leksik mənaya malik olmasını qəbul edirlər. Onlardan biri - E.Hacıyev özünün “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri” adlı kitabında B.İlyişin və bəzi digər dilçilərin fikri ilə razılaşmayaraq, sözlərinin müstəqil mənaya malik olduğunu qeyd edir (8, 126). E.Hacıyevin sözlərinin zaman əlaqəsi yaratması məsələsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda deyildiyi kimi, sözləri heç bir dildə, o cümlədən ingilis dilində heç bir əlaqə yaratmır, sadəcə olaraq mövcud qrammatik əlaqəni ifadə etməyə xidmət edir. Bu halda E.Hacıyevlə razılaşmaq çətindir, çünki sözlərinin nominativ mənasının olması məsələsinə gəldikdə bunu qeyd etmək lazımdır ki, əgər sözlərinin leksik mənası olsa idi, müstəqil cümlə üzvü olardı və hansısa suala cavab verərdi. Sözlərində isə, bildiyimiz kimi, belə xüsusiyyət yoxdur.

İngilis dilində mövcud olan sözlərlə məşğul olan Azərbaycan dilçilərindən biri də S.İmanovadır. Onun sözləri və onların mənaları haqda fikirləri E.Hacıyevin fikirlərlə demək olar ki, eynidir.

Rus dilçilərinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, onların da ingilis dilində mövcud olan sözləri haqqında fikirlərində eyniyyət yoxdur. Onların bir qismi sözlərinin özünəməxsus leksik mənasının olduğunu, digər qismi isə onların leksik mənasının olmadığını hesab edir.

Birinci qrupa daxil olan dilçilər sırasına aşağıdakı dilçiləri - B.A.İlyiş, B.N.Aksenenko, V.V.Burlakova, daxil etmək olar və onların sözləri və onların leksik mənasına dair aşağıdakı fikirləri vardır.

Birinci qrupa daxil olan dilçilərdən biri - rus germanisti B.A.İlyiş “The Structure of Modern English” kitabının “The Preposition” adlanan bölməsində sözlərdən geniş bəhs edərək yazır:

“Bəzən belə fikir söyləyirlər ki, sözlü sözlər arasındakı münasibətləri ifadə edir. Əgər bu doğrudursa, onda onlar dildən kənarında heç bir münasibət bildirmir”.

Sözlərinə dair geniş tədqiqat aparmış rus dilçisi B.N.Aksenenkonun isə sözlünə dair fikirləri aşağıdakı kimidir:

“Sözlünü bir qayda olaraq ismin və ya onun sintaktik əvəzləyicisinin qarşısında işlənən köməkçi söz kimi xarakterizə etmək olar. Sözlü çox nadir hallarda, mövqe baxımından, isim və ya onun sintaktik əvəzləyicisindən sonra da gələ bilər. “Sözlü bir qayda olaraq dörd əsas nitq hissəsi - isim, sifət, fel və zərf ilə, yaxud da onların əvəzləyiciləri ilə əlaqə yaradır” (27, 3). Başqa sözlə, sözlü əsrlər boyu mövcud olan əsas qrammatik əlaqələri ifadə edən sözlərdir” (27, 20).

B.N.Aksenenkonun ingilis dilində mövcud olan sözləri haqqında fikirlərinə münasibət bildirərkən qeyd etmək lazımdır ki, onun bəzi fikirləri ilə razılaşımaq çətindir. Belə ki, sözləri dörd nitq hissəsi ilə isim və onun əvəzləyicisi arasında əlaqə yarada bilməz, o, yalnız onlar arasında mövcud olan əlaqələri ifadə edə bilər.

Daha sonra B.N.Aksenenko da sözlərinin leksik mənaya malik olması fikrinə tərəf çıxaraq yazır:

“Sözləri təkcə cümlədə əsas məna daşıyan sözlər arasındakı məlum münasibətləri ifadə etmək üçün deyil, onlar eyni zamanda, öz mənalarının köməyi ilə bu münasibətlərin məzmununu və xüsusiyyətlərini aşkar etmək və zənginləşdirmək üçün istifadə olunur” (27, 37).

Bundan əlavə B.N.Aksenenko məkan və zaman münasibətləri bildirən sözlərini leksik sözləri başlığı altında verir və onları “sərbəst sözlər” adlandırır. Onun fikrincə, “sərbəst sözlər” öz semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə daha aydın nəzərə çarpır (27, 39).

Göründüyü kimi, B.N.Aksenenko da sözlərinin leksik mənaya malik olmasını inkar etmir. Bizcə bu fikirlə də razılaşımaq çətindir. Çünki sözlərinin mənası heç vaxt aid olduqları əsas nitq hissələrinin mənası ilə birləşə bilməz. Onlar yalnız aid olduqları əsas nitq hissələri arasında mövcud olan qrammatik əlaqəni ifadə edərək qrammatik funksiya daşıyır.

Digər tanınmış rus dilçisi V.V.Burlakova sözlərinin özünəməxsus leksik mənasının olması fikrini dəstəkləyərək yazır:

“Sözləri heç də leksik mənası olmayan sözlər deyildir, onların bağlayıcı funksiyası ilə yanaşı, müstəqil semantik məzmunu da vardır. Bir sıra dilçilər öz əsərlərində sözlərinin nəinki leksik mənaya malik olduğunu, həmçinin, onlara polisemiyanın da xas olması fikrini irəli sürür. Bu cür fikirlər onunla bağlıdır ki, sözlərinin mənasının təhlili zamanı onlar çox vaxt birləşdikləri sözlərin mənası ilə bağlı olan çaları əks etdirir (41, 93-94).”

Burlakova və bəzi başqa rus dilçiləri yuxarıda söylənilmiş fikirlərə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlirlər ki, sözləri özünəməxsus leksik mənaya malikdir. Bu məna onlara müstəqil söz statusunu qazandırır.

İkinci qrup dilçilərin – yəni müasir ingilis dilində sözlərinin nominativ mənasının olmaması haqqında fikir söyləyən dilçilərin fikirləri üzərində dayanaq. Bu qrupa Y.A.Reyman, İ.P.İvanova, Q.Q.Poçeptsov, M.A.Qanşina və N.Vasilevskaya, N.B.Uspenskaya, B.Borkovskaya M.Y.Blox və başqaları daxildir.

Bu qrupa daxil olan dilçilərdən üçü - Y.A.Reyman, İ.B.Borkovskaya və N.B.Uspenskaya ingilis dilindəki sözləri haqda fikirlərini özlərinin «Предлоги в английском языке» kitabında belə ifadə etmişlər:

“Obyekt (tamamlıq) birləşmələrinin tərkibində istifadə edilən sözləri asılı olduqları isim (və ya əvəzlik) ilə fel arasında sintaktik əlaqəni ifadə etməyə xidmət edir. Həm isim, həm də fel müxtəlif leksik mənaya malik olduqlarından, sözləri onlar arasında mövcud olan mənə əlaqələrinin ifadə vasitəsi olur.

Göründüyü kimi, Y.A.Reyman, N.B.Uspenskaya və İ.B.Borkovskaya sözlərinin mövcud olan mənə əlaqələrini ifadə etdiyini bildirirlər.

Rus dilçiliyində ingilis dili sözləri haqda fikir söyləmiş dilçilərdən biri də A.İ.Smirtskidir. O, sözlərini ayrıca nitq hissəsi deyil, zərfin tərkibində bir qrup kimi nəzərdən keçirməyi daha münasib hesab edir (75, 23). A.İ.Smirtskinin bu fikri dilçilər tərəfindən qəbul edilməyib.

Bu qrupa daxil olan digər dilçilər B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskayadır. Bu müəlliflərə görə, sözlərini əsas nitq hissələrindən fərqləndirən cəhətlər sırasına onların sözdüzəldici ünsürlərə, qrammatik kateqoriyaya malik olması və hər hansı bir cümlə üzvü kimi işlənməsi daxildir. Sözlərində isə belə xüsusiyyətlər olmur (84, 23). Müəlliflərə görə, sözləri, adətən, üç əsas əlamətə görə müəyyən edilir:

1) sözlü köməkçi sözdür, belə sözlər müstəqil sintaktik funksiyaya malik olmur, ona görə də cümlə üzvü kimi çıxış edə bilmir.

2) sözlü müstəqil mənalı sözlər arasında tabelilik əlaqəsi ifadə edir.

3) sözlü isimdən əvvəl işlənir. Sağ tərəfdə isə həmişə ya isim, ya da ismin sintaktik ekvivalenti kimi çıxış edən söz durur (84, 25).

Beləliklə, B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya sözlünün nominativ deyil, leksik-qrammatik mənaya malik olan və isimlər arasında mövcud olan əlaqələri ifadə edən köməkçi nitq hissəsi kimi xarakterizə edirlər.

Sözlərini tədqiq edərkən dilçilərin qarşılaşdığı başqa bir məsələ sözlərinin cümlədə yeri ilə bağlıdır. Cümlədəki yerinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, sözlərinin cümlədə özünəməxsus yeri vardır və bu yer demək olar ki, sərbəst deyildir. Sözləri, bir qayda olaraq qoşulduğu sözdən əvvəldə gəlir. Bu baxımdan dilçilər arasında mübahisə yoxdur.

Birinci fəsildə tədqiq olunan digər bir məsələ sözlərinin qrammatik mənə tiplərilə bağlı məsələdir. Belə ki, mənə baxımından sözlərinin təsnifatı çoxdur, daha doğrusu, mənə baxımından sözləri bir neçə cür təsnif olunmuşdur. Sözlərinin çoxu qrammatik baxımdan polisemantik-

dir, yəni müxtəlif qrammatik mənalara ifadə edir. Sözlünün mənası iki yolla müəyyənləşdirilir:

a) sözlükdən sonra gələn ismin mənası vasitəsilə;

b) sözlü birləşmənin asılı olduğu sözün (felin) mənası vasitəsilə.

Müasir ingilis dilində sözlərinin məkan, istiqamət və zaman əlaqələri ifadə edən növlərindən başqa, sözlərinin daha bir növü - mücərrəd əlaqələr ifadə edən sözləri də mövcuddur: *with, upon, without, from, for, about, by* və s. Mücərrədlik anlayışı ifadə edən bu sözləri bir qayda olaraq feli idarə etmək üçün işlənilir.

Yuxarıda qeyd edilən bölgü əsasən Sovet ingilissünaslarına xasdır. Xarici dilçilərin bölgüsü isə rus alimlərinin bölgüsündən fərqlənir. Xarici müəlliflərdən R.Kverk və S.Qrinbaum sözlərini 4 deyil, 32 növə bölür:

Ölçü (uzunluq), mövqe (məkan), təyinat yeri və ya mənzilbaşı, nisbi təyinat yeri və ya mənzilbaşı, yer (məsafə), keçid, istiqamətlənmiş yerə doğru hərəkət, səmtləşmə və ya orientasiya, tamamlayıcılıq bildirən sözləri (qətedici, yekunlaşdırıcı), yayılma və ya əhatə dairəsi, zaman, gələcəkdə zaman, davamiyyət, səbəb, nəticə, təhrik, məqsəd, nəzərdə tutulmuş son nöqtə, resipiyent, məqsəd, məram, hədəf, mənbə, kök, təzi-hərəkət və ya hal-vəziyyət, vasitə və alət, alət və icraçı (vasitəçi), stimül, təhrik, müşayiət və ya birgəlik, tərəfdarlıq və əleyhdarlıq, mənsubiyyət, malik olma və ya sahiblik, güzəşt, münasibət, aidiyyət, əlaqə, istisna və əlavə, mənfə və ya neqativ şərt, müzakirə obyektinə və ya aidiyyət, standard, norma, reaksiya və ya əks təsir bildirən sözləri.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən başqa, sözlərinin daha bir növü – marginal (müxtəlif sahələrə aid olan) sözləri də var. Marginal sözlərinin digər sözlərindən fərqi odur ki, onlar hələ də tam sözlü formasına düşməmiş, inkişaf prosesində olan sözlərdir. Bu cür sözlərinə digər nitq hissəsindən törəmiş sözlərini misal göstərmək olar ki, onların da sırasına əsasən feli sifət formasında mövcud olan sözləri daxildir. Məsələn, *barring, excepting, excluding, regarding, given, granted, pending, including, touching, failing, wanting* və s.

Müasir dilçilikdə sözləri ilə əlaqədar olan mövcud problemlərdən biri də yuxarıda deyildiyi kimi, sözlərinin tərfi ilə bağlıdır. L.S.Barxudarov, B.A.İlyiş, A.İ.Smirtitski, N.A.Kobrina, E.A. Korneyeva və bir çox başqa dilçilər ingilis dilində sözlünə tərif vermişlər. Araşdırma göstərir ki, dilçilər sözlərinə müxtəlif cür tərif vermişlər. Bizcə bu təriflər sözlərini tam xarakterizə etmir və belə hesab edirik ki, sözlərinə aşağıdakı kimi tərif vermək daha münasibdir.

Cümlədə ismin və ya onu əvəz edən bilən sözün (əvəzlik) qarşısında işlənərək onlar arasında mövcud olan qrammatik əlaqələri ifadə edən və heç bir nominativ mənaya malik olmayan, cümlədən kənarında heç bir mənə ifadə etməyən köməkçi nitq hissəsi sözünü adlanır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Müasir ingilis dilində mövcud olan “about”, “by”, “of” sözlərinin tarixən inkişafı və formalaşması”** adlanır. Bu fəsil 3 bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə “*about*” sözlünün mənşəyi və formalaşmasının tədqiqinə həsr olunmuşdur. “*About*” (*ābout*) sözlünü həm müasir, həm də Qədim ingilis dilində həm zərflər, həm də sözlünü kimi mövcud olmuşdur. Araşdırmalar nəticəsində “*about*”-un formalarının yaranmasını bir neçə mərhələyə bölmək olar. İlk mərhələdə “*about*” sözlünü *on-būtan*, *a-būtan*, *a-buton* formalarında mövcud olmuşdur. İkinci mərhələdə o, *a-būten*, *abuuten* formalarına, daha sonra isə *abute* formasına düşmüşdür. Bu formanın digər bir variantı da mövcud olmuşdur: *abote*. Üçüncü mərhələdə *about* sözlünün *abouten*, *abowten*, *aboute* formaları meydana gəlmişdir. Dördüncü mərhələdə isə bu sözlünü *abought*, *abowght* formalarında mövcud olmuş və nəhayət bu sözlünü “*about*” formasına düşmüşdür (144, 66) və müasir ingilis dilində hazırda bu formada işlədilir.

Sözlünü kimi, “*about*”, 880-cı ildən 1882-ci ilə qədər olan dövrdə 11 mənada işlənmişdir və vəziyyət (mövqe) və hərəkətə dair mənalar ifadə etmişdir. “*About*”-un qədim dövrdə daşdığı 11 mənadan 9-u vəziyyət (mövqe), 2-si isə hərəkətlə bağlı olan mənalar olmuşdur (144, 29).

Bu fəslin ikinci bölməsində “*by*” sözlünün mənşəyi və təşəkkül tapması araşdırılmışdır. Mənşəcə, “*by*” sözlünü yer zərfliyi hissəciyi (ədatı) olmuşdur. Zaman keçdikcə, o, fəlin qarşısında işlənən şəkilçiyə çevrilmiş və fellə birləşərək prefiks kimi işlənmişdir; özündən sonra substantiv tələb etdikdə (dativ və ya akkuzativ hallarında “*yaxın gəlmək*” və ya “*yaxında olmaq*” mənalarına malik olduqda) “*by*” digər zərflər kimi sözlünə çevrilmişdir.

Uzun inkişaf yolu keçmiş “*by*” sözlünün də bir sıra forma və ya variantlarına rast gəlinir. Qədim ingilis dilində “*by*” sözlünün vurğulu *bī* (*bī3*) və vurğusuz *bī*, *be* formaları olmuşdur. Bu formalarla yanaşı *bī* formasından da istifadə edilmişdir. Bəzi mənbələrdə “*by*” sözlünün, bu dövrdə, daha iki formasının da işləndiyi göstərilir: *bā*, *bū* (130, 1227). “*By*” sözlünün bu formalarının istifadəsi IX-XII əsrləri əhatə etmişdir. Növbəti əsrdə isə bu sözlünün “*by*” forması istifadəyə daxil olmuşdur.

Sonrakı iki əsrdə isə, müvafiq olaraq *bie* və *bye* variantları meydana gəlmişdir.

Qədim ingilis dilinə gəldikdə isə, bu dildə sözünü kimi “*be*”, “*bi*” və “*bi*” işləndisə Orta İngilis dilində o, adətən “*bi*”, “*by*” kimi, müasir ingilis dilində isə həm zərf, həm də sözünü kimi “*by*” formasında mövcud olmaqdadır.

Qədim ingilis dilinə “*by*”sözünü 6 anlayışa bağlı mənalar ifadə etmək üçün işlədilmişdir: 1) mövqe, 2) hərəkət, 3) zaman, 4) əqli yaxınlıq, 5) vasitə, üsul və 6) şərait, hal-vəziyyə və səbəblə bağlı mənalar.

“*About*” və “*by*” sözləri kimi “*of*” sözünü də Qədim ingilis dilində sözünü və zərf kimi işləmişdir. Qədim İngilis dilində bu sözünün ilkin forması “*af*” olmuşdur. Yuxarıda xatırladılmış “*about*” və “*by*” sözləri kimi, “*of*” sözünün də, Qədim ingilis dilində vurğulu “*æf*” və vurğusuz “*of*” formaları mövcud olmuşdur. Qədim dövrlərdə, “*of*” sözünün vurğulu formasına bəzi mürəkkəb isimlərdə rast gəlinir. Vurğusuz forma isə feli ədat (hissəcik) və sözünü kimi mövcud olmuşdur. Qədim ingilis dilində “*of*” sözünü zərfdən başqa ayrıca ədat kimi də işləndirdi. Qədim ingilis dövrünün sonlarında və XVII əsrin əvvəllərində “*of*” sözünün hər iki vurğusuz və vurğulu formaları “*of*” şəklində yazılmağa başlamışdı. Bundan əlavə, “*of*” sözünün “*off*” forması XIV-XV əsrlərdə mövcud olmuş və vurğulu forma kimi işlənməmişdir.

“*Of*” sözünün tarixən inkişaf etmiş mənalarına nəzər salsaq, onun rəngarəng, mürəkkəb olduğunu görürük. Bunun da bir neçə səbəbi olmuşdur: 1) “*of*”-un başqa mənəblərdən götürülmüş mənaları; 2) bu mənaların əsas mənalarla birləşməsi; 3) *of*”-un daşdığı əvvəlki mənaların sonralar zəifləməsi və s. Öz orijinal mənasında, “*of*” sözünü aşağıdakı mənaları ifadə etmək üçün işlədilmişdir: kənarlaşdırma (uzaqlaşdırma); ayırma (ayırılma); məhrum olunma; yaranma mənbəyi; başlanğıc nöqtəsi; hərəkətin, səbəbin, vasitənin, alətin, maddənin (materialın) məşəyi (mənbəyi) və s. mənalar.

Araşdırmalar sübut edir ki, “*of*” sözünü Qədim ingilis dilində 16 anlayışla bağlı məna ifadə etmişdir: 1) hərəkət, istiqamət, məsafə; 2) xilas/azad/məhrum olma; 3) mənbə, məşə; 4) hərəkətin, emosiyanın başlanğıc nöqtəsi/mənbəyi/səbəbi/əzası; 5) hərəkətin icrası; 6) hər hansı bir əşyanın düzəldiyi maddə, material; 7) fikrin, hissin və ya hərəkətin subyekti; 8) asılılıq; 9) obyektiv sahiblik; 10) nisbilik; 11) keyfiyyət və ya təsvir; 12) bölüşdürmə.

Onu da qeyd edək ki, hər üç sözlünün qədimdə ifadə etdiyi mənaların bir qismi müasir ingilis dilində bu gün də işlənməkdədir.

Dissertasiya işinin 3-cü fəslı “**Müasir ingilis dilində “about” “by”, “of” sözlünləri və onların Azərbaycan dilində qarşılığı**” adlanır. Bu fəslin birinci hissəsi “*about*” sözlünün dilimizdəki ifadə vasitələrinin tədqiqinə həsr edilib.

Apardığımız tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, “*about*” sözlünün dilimizdə əsasən iki ifadə vasitəsi var: sintetik və analitik. “*About*” sözlünün malik olduğu mənaların müasir Azərbaycan dilində sintetik ifadə vasitəsi şəkilçilərdir və o, dilimizə hal şəkilçiləri vasitəsilə tərcümə edilir. Müasir Azərbaycan dilində demək olar ki, ismin bütün halları “*about*” sözlünün ifadə vasitəsi kimi çıxış edə bilər.

Tədqiqat göstərmişdir ki, “*about*” sözlü Azərbaycan dilinə həm də analitik vasitə ilə də tərcümə edilir.

“*About*” sözlünün analitik ifadə vasitələri aşağıdakılardan ibarətdir:

a) “*haqqında/haqda*” qoşması; b) “*barədə*” qoşması; c) “*ətrafında (ətrafda)*” zərfi; d) “*dövrəsində*” zərfi; e) “*yan-yörədə*” zərfi; f) “*təqribən*” zərfi; g) “*təxminən*” zərfi; h) “*üstündə (üzərində)*” zərfi; i) “*nisbəti və əlaqəsi olmaq, məxsus olmaq, daxil olmaq*” mənalarını daşıyan “*aid olmaq*” feli; j) “*arasında*” zərfi; k) “*ötrü*” qoşması; l) “*görə*” qoşması; m) “*demək olar ki*” ifadəsi; n) “*arxasınca*” zərfi; o) “*bəhs etmək*” ifadəsi.

Müasir ingilis dilində ən çox işlənən və tədqiqatımızın 3-cü fəslində araşdırılan digər sözlü “*by*” sözlüdür. “*By*” sözlünün də ifadə vasitələrini sintetik və analitik olaraq iki yerə bölmək mümkündür.

I. “*By*” sözlünün Azərbaycan dilində ifadə olunduğu sintetik vasitələri - şəkilçiləri iki qrupa bölmək olar:

1) hal şəkilçiləri; 2) digər şəkilçilər.

“*By*” sözlü dilimizə aşağıdakı hal şəkilçiləri vasitəsilə tərcümə edilir:

a) ziyəlik hal şəkilçisi $-in^4$ ($-nin^4$); b) yönlük hal şəkilçisi $-a^2$ ($-ya^2$); c) təsirlik hal şəkilçisi $-i^4$ ($-ni^4$); d) yerlik hal şəkilçisi $-da^2$; e) çıxışlıq hal şəkilçisi $-dan^2$ vasitəsilə.

“*By*” sözlü Azərbaycan dilində hal şəkilçilərindən başqa aşağıdakı digər şəkilçilər vasitəsilə də ifadə oluna bilər:

a) mürəkkəb zərf düzəldən $-ba^2$ şəkilçisi (bu halda *by* hərəkətin, şərtin və ya hal-vəziyyətin xarakterini ifadə edir); b) $-ca^2$ ədatı; c) $-miş^4$ şəkilçisi; d) *ilə* qoşmasının şəkilçiləşmiş forması $-la^2$; e) $-kən$ şəkilçisi; f) $-an$ şəkilçisi vasitəsilə.

“By” sözünü Azərbaycan dilində aşağıdakı leksik vasitələrlə ifadə olunur: zərflər, ədatlar və ayrı-ayrı sözlər və qoşmalar vasitəsilə.

1) “*ardınca*” sözü; 2) “*üzərində*” sözü; 3) “*altında/altından*” sözü; 4) “*halda*” sözü; 5) “*ilə*” qoşması; 6) “*əsasında*” sözü; 7) “*səyəsində*” sözü; 8) “*təsiri altında*” ifadəsi; 9) “*əvəzinə*” sözü; 10) “*əvvəl*” zərfi; 11) “*üzündən*” sözü; 12) “*qabaq*” sözü; 13) “*köməyilə*” sözü; 14) “*yanında (yanından)*” sözü; 15) “*xatirinə*” sözü; 16) “*fonunda*” sözü; 17) “*ilə birgə*” sözü; 18) “*tərəfindən*” sözü; 19) “*görə*” sözü; 20) “*nəticəsində*” sözü; 21) “*adından*” sözü; 22) “*ucbatından*” sözü; 23) “*ağzında*” zərfi; 24) “*kimi*” qoşması; 25) “*qırağında*” sözü; 26) “*yan-yana, yanaşı*” sözləri; 27) “*vasitəsilə*” sözü; 28) “*dilində*” sözü.

Tədqiqat işinin digər obyektı “*of*” sözünüdür. Əvvəlki iki sözünü - “*about*” və “*by*” kimi, bu sözünü də sintetik və analitik vasitələrlə ifadə olunur. “*Of*” sözününün sintetik ifadə vasitələri də öz növbəsində iki yerə bölünür: a) *hal şəkilçiləri*; b) *digər şəkilçilər*. “*Of*” sözünü müasir Azərbaycan dilində ismin aşağıdakı halları vastəsilə ifadə olunur.

1) *adlıq hal*; 2) *ziyəlik hal şəkilçisi*: (-nın⁴); 3) *yönlük hal şəkilçisi*: (-a²); 4) *təsirlilik hal şəkilçisi*: (-i⁴); 5) *yerlik hal şəkilçisi*: (-da²); 6) *çıxışlıq hal şəkilçisi*: (-dan²).

Hal şəkilçilərindən başqa “*of*” sözünü müasir Azərbaycan dilinə digər şəkilçilər vasitəsilə də tərcümə oluna bilər. Bu şəkilçilər aşağıdakılardır:

1) *ilə qoşmasının şəkilçiləşmiş forması* -la²; 2) -lıq⁴ şəkilçisi; 3) *sifət düzəldən* -i⁴ şəkilçisi; 4) *sifət düzəldən* -ki² şəkilçisi.

“*Of*” sözününün müasir Azərbaycan dilindəki analitik ifadə vasitələri aşağıdakılardır:

a) “*barədə/barəsində*” qoşması; b) “*haqda/haqqında*” qoşması; c) “*üzündən*” sözü; d) “*çıxmaq*” (*nəşr olunmaq*) sözü; e) “*üçün*” qoşması; f) “*altında*” zərfi vasitəsilə.

g) *İkiqat ziyəlik halı* ifadə etmək üçün (İkiqat ziyəlik hal dedikdə müasir ingilis dilində həm “*of*” sözünü, həm də ‘s şəkilçisi vasitəsilə düzələn ziyəlik hal forması nəzərdə tutulur). İkiqat ziyəlik hal dilimizdə *ziyəlik hal şəkilçisi* + *çıxışlıq hal şəkilçisi* + *bir sayının birləşməsindən yaranan tərkib ilə ifadə olunur*: Məsələn, *a sister of my friend’s (dostumun bacılarından biri)*.

Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, müasir ingilis dilində ən çox işlənən sözləri sırasında “*of*” və “*about*” ön yerlərdən birini tutur. Onu

da qeyd edək ki, ingilis dilində bəzi sözləri bir-birinin əvəzinə işləyə bilər. Bəzən xarici dil öyrənənlər sözləri arasında olan kiçik fərqlərə baxmayaraq onları bir-birinin əvəzinə işlədirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, sözləri ilə bu cür ehtiyatsız daralmaq çox vaxt ciddi səhvlərə gətirib çıxardır. Məhz bunu nəzərə alaraq dissertasiya işinin sonuncu fəslində “*about*” və “*of*” sözlərinin ifadə vasitələri arasındakı fərqləri göstərmək məqsədilə müqayisə aparılmışdır.

Burada onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, sözləri istənilən fəle qoşula bilməz, burda seçim yalnız fellərdir və hər sözlü həmin fəlin mənasını ya tam dəyişir, ya da ona başqa məna çalarları verir. Bu cür əlamətlər bütün sözlərinə xasdır. İndi “*about*” və “*of*” sözləri və onların qoşulduqları bəzi felləri nəzərdən keçirək. Məsələn: *hear/think/warn/dream/remind/complain/talk/speak* felləri həm “*about*”, həm də “*of*” sözləri ilə işləyə bilər. Lakin burda məna fərqləri açıq-aydın nəzərə çarpacaq. Belə ki, “*hear about*” fəli *nə haqdası eşitmək*, “*hear of*” isə *nə haqdası xəbəri olmaq* mənalərini daşıyır. Eləcə də “*dream about sb/sth*” *kimisə/nəyisə yuxuda görmək*, “*dream of sth*” isə *nəyisə xəyal etmək/arzulamaq* mənalərini daşıyır.

Aparılmış tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Müasir ingilis dilində sözlərinin mənası ilə bağlı fikirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar; 1) sözləri leksik və ya özünəməxsus leksik mənaya malikdir; 2) sözləri leksik-qrammatik mənaya malikdir; 3) sözləri yalnız qrammatik mənaya malikdir.

2. Tarixi baxımdan bütün çoxmənalı sözləri əvvəlcə məkan mənasında təşəkkül tapmış, sonra zaman mənasını, daha sonralar isə qrammatik (mücərrəd) mənalər kəsb etmişdir. Ənənəvi bölgüyə görə sözləri 4 qrupa - zaman, məkan, istiqamət və mücərrəd anlayışlar bildirən sözlərinə ayrılır. Bu bölgüdəki mücərrədlik anlayışı ifadə edən sözləri öz növbəsində daha kiçik qruplara ayrılmışdır. Müasir dövrdə isə mənasına görə, sözləri 30-dan çox növə ayrılır. Bütün növ sözləri ilk dövrlərdə yalnız məkan mənasına malik olmuşdur. İngilis dili inkişaf etdikcə, xüsusən də ingilis dilində ismə xas olan hal kateqoriyası istifadədən çıxdıqca sözləri əvvəlcə zaman, sonra isə mücərrəd anlayışları ifadə etmişdir. Lakin bununla yanaşı onlar öz köhnə - məkan mənasını da qoruyub saxlamışdır.

3. İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif quruluşlu dillər olduğu üçün onların qrammatik məna ifadə edən vasitələri də müxtəlifdir. İngilis dilinin məkan bildirən sözlərinin qrammatik mənası müasir Azərbaycan

dilində, əsasən, qoşmalar, hal şəkilçiləri, zərflər, ədat və bəzən də şəkilçi qəbul etmiş isimlərlə ifadə edilir.

4. Müasir ingilis dilində bəzən eyni bir münasibəti ifadə etmək üçün müxtəlif sözlərdən istifadə edilir, bəzən isə əksinə, müxtəlif münasibətləri ifadə etmək üçün müxtəlif sözlərdən istifadə edilir. Azərbaycan dilində məkan anlayışını ifadə etmək üçün ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarından istifadə edilir. Lakin ingilis dilindəki sözlərinin hər biri ayrı-ayrılıqda bu münasibətlərin müxtəlif cəhətlərini ifadə edə bilən mənə çarlarına malikdir. Müxtəlif sözlərinin eyni bir əlaqəni ifadə etməsini, onların sinonimik xüsusiyyəti ilə izah etmək olar.

5. İngilis dili sözlərinin heç biri nitq prosesində substantivləşmir və morfoloji dəyişikliyə uğramır. Azərbaycan dilində isə qoşmaların substantivləşməsi hallarına rast gəlinir. Bu halda onlar cəmlilik və xəbərlik şəkilçisi qəbul edir. Bu iki qrammatik vasitə arasındakı fərq ondadır ki, İngilis dilindəki sözləri, bir qayda olaraq, aid olduqları sözlərdən əvvəl, Azərbaycan dilində isə qoşmalar aid olduqları sözlərdən sonra işənir.

6. Müasir ingilis dilində “*about*” sözlünün Azərbaycan dilində qarşılığı ikidir: sintetik və analitik. “*About*” sözlünün dilimizdəki sintetik ifadə vasitələri sırasına yalnız hal şəkilçiləri daxildir. “*About*” sözlünü demək olar ki, bütün hal şəkilçiləri ilə ifadə olunur. “*About*” sözlünün analitik ifadə vasitələri sırasına *görə, ötrü, barəsində, haqqında* qoşmaları, *ətraf(ında), dövrəsində, yan-yörədə, üzərində (üstündə), arxasınca, təqribən, təxminən* zərfləri daxildir.

7. *By* sözlünün də Azərbaycan dilində iki qarşılığı var - sintetik və analitik. “*By*” sözlünün dilimizdəki sintetik ifadə vasitələri sırasına hal şəkilçilərdən başqa digər şəkilçilər də daxildir. “*By*”-in ifadə vasitələri kimi 5 hal şəkilçisi (adlıq haldan başqa) çıxış edir. “*By*” sözlünü dilimizə hal şəkilçilərdən başqa zərf düzəldən *-ba²*, şəkilçiləşmiş ədat olan *-ca²*, ilə qoşmasının şəkilçiləşmiş forması olan *-la², -kən və -miş* şəkilçiləri vasitəsilə də tərcümə edilir. “*By*”-in analitik ifadə vasitələri vəzifəsində *birgə, bura (buradan), ağzında* zərfləri, müəyyən şəkilçilər qəbul etmiş isimlər, *ilə, görə, kimi* və s. qoşmaları çıxış edir. “*By*”-in məchul növdə işlənərkən sintetik ifadə vasitələri sırasına hal şəkilçiləri də daxildir.

8. Müasir ingilis dilində “*of*” sözlünün də Azərbaycan dilində qarşılığı sintetik və analitik olmaqla ikidir. “*By*” sözlünü kimi “*of*”-un da dilimizdəki sintetik ifadə vasitələri iki yerə bölünür: hal şəkilçiləri və digər şəkilçilər. “*Of*” sözlünü də dilimizdə ismin 6 halı vasitəsilə və *ilə*

qoşmasının şəkildən keçmiş forması olan $-la^2$, sifət düzəldən $-i^4$, $-liq^4$ və $-ki^2$ şəkildə vasitəsilə ifadə oluna bilər. Analitik vasitələrə gəldikdə isə onların arasında qoşmalara, zərflərə rast gəlinir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin aşağıdakı dərc olunmuş əsərlərində öz əksini tapmışdır.

1. “Of” sözü və onun IX-XVIII əsrlərdə ifadə etdiyi mənalar. AMEA. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqatlar, 3-cü hissə. Bakı – 2006. (səh. 245-252).

2. Müasir İngilis dilindəki “about” sözünün Azərbaycan dilində ifadə vasitələri. AMEA. Folklor İnstitutu. Elmi axtarışlar. XXV hissə. “Səda”. Bakı - 2006 (səh. 34-38).

3. Происхождение предлога «about» и значения выраженные «about» в IX-XVIII веках. Наука и жизнь Казахстана. Международный Научно-Популярный Журнал. № 2, 2010 (стр. 146-152).

4. “By” sözü və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələri. Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi.1. Bakı – 2010. (səh. 37-44).

5. Сравнение синтетических способов выражения предлогов «of» и «about» в Азербайджанском языке. Современная филология: теория и практика. Теоретические и методологические проблемы современного образования. Материалы научно-практической конференции. 25-30 Мая 2010 г. Москва - 2010. (стр. 10-16).

6. “Kommunikativ Qrammatika” və “Şifahi nitq” fənlərinin tədrisində “by” sözününəndən istifadə zamanı tələbələrin qarşılaşdığı bəzi problemlər. ADU. Ümummilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ali məktəbimizə universitet statusu verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. III respublika konfransının materialları. I hissə. 15-17 Aprel 2010-cu il. Bakı-2010. (səh.244-248).

7. Английский предлог «of» и способы его передачи в Азербайджанском языке. ВЕСТНИК Российского Университета Дружбы Народов. №3, 2010 (стр. 95-102).

8. The meaning of the preposition “by” in IX-XIX centuries with their Azerbaijani Equivalents. English Language Teaching. Quarterly. Published by “Canadian Center of Science and Education”. Vol. 3, #4. Toronto. December 2010. (pp. 115-121).

**ПРЕДЛОГИ «ABOUT», «BY», «OF» В СОВРЕМЕННОМ
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ЭКВИВАЛЕНТЫ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена предлогам “about”, “by”, “of” в английском языке и определению средств их выражения в азербайджанском языке. Работа состоит из “Введения”, Трех глав, “Заключения” и списка использованной литературы.

Во **«Введении»** обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования; даются сведения об объекте, предмете, целях, задачах, методах, источниках исследования, об опробации и структуре диссертации.

В первой главе диссертации **«Из истории исследования предлогов: проблемы и мнения»** дается обзор концепций английских, азербайджанских и русских лингвистов и основных проблем, связанных с предлогами в английском языке.

Во второй главе **«Историческое развитие и формирование предлогов “about”, “by”, “of” современного английского языка»** исследуются древние формы предлогов “about”, “by”, “of” и их значения в IX-XVIII веках.

В третьей главе диссертации **«Предлоги “about”, “by”, “of” в современном английском языке и их эквиваленты в азербайджанском языке»** анализируются предлоги “about”, “by”, “of” и синтетические и аналитические средства их выражения в азербайджанском языке.

В “Заключении” обобщаются основные результаты и выводы исследования.

**THE PREPOSITIONS “ABOUT”, “BY”, “OF” IN MODERN
ENGLISH AND THE THEIR EQUIVALENTS
IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE**

SUMMARY

This dissertation is devoted to the analysis of the English prepositions “about”, “by”, “of” and their means of expression in the Azerbaijani language. It consists of the introduction, three chapters, conclusion, bibliography.

The “**Introduction**” comprises the actuality of theme, its scientific novelty, theoretical and practical significance; here the information about the goals, the tasks, the methods, the approbation and the structure of the dissertation is given.

In the first chapter called “**From the research history of prepositions: problems and arguments**” the review of the concepts of English, Azerbaijani and russian linguists, and of the main problems concerning prepositions in English is given.

The second chapter “**Prepositions “about”, “by”, “of” in Modern English and their historical development and formation**” is devoted to the investigation of the old forms and the meanings of the prepositions “about”, “by”, “of” in IX-XVIII centuries.

In the third chapter called “**Prepositions “about”, “by”, “of” in Modern English and thier equivalents in Modern Azerbaijani**” the synthetical and analytical means of expression of the prepositions “about”, “by”, “of” in Modern Azerbaijani are analysed.

The main results of the investigation are summarized in the “**Conclusion**” part of the investigation.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ШАЛАЛЯ АНВЕР ГЫЗЫ АЛИЕВА

**ПРЕДЛОГИ «ABOUT», «BY», «OF» В СОВРЕМЕННОМ
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ЭКВИВАЛЕНТЫ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

**5714.01 – Сравнительно-историческое и сравнительно-
типологическое языкознание**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2014